

בירקנאו תחילה

אוריאל פיינרמן

אחת הסוגיות ההדרכתיות, העולות לעיתים מזומנות בשיחות בין מדריכים, נוגעת לסדר הרצוי של הביקורים במחנות אושוויץ ובירקנאו. כיוון שנשאלתי לא אחת מה דעתי בנוון, מצאתי לנכון לכתוב מאמר קצר ולהציג בו את עמדתי, שאינה אלא עוד דעה אחת המחייבת רק את עצמי בלבד. ואולם, עלמנת שהדברים לא יישמעו כאילו אני פוסל דעה אחרת, אבהיר שמדריך צריך להיות מסוגל להדריך במחנות אושוויץ בכל סדר אפשרי. קודם כל, כי לא תמיד הסדר הרצוי למדריך הוא האפשרי מבחינה לוגיסטית, ונוסף לכך, כי במשלחות גדולות לא המדריך הבודד מחליט אלא צוות שלם, מראש משלחת ועד קציני הביטחון. ברור לי שבדבריי אלה אינם מחדשים דבר, ובכל זאת היה חשוב לאומרם, על מנת שלא יובן שאני כאילו פוסל מסלול, הנראה לי, באופן אישי, פחות חווייתי לקבוצות המבקרות באושוויץ. גם אם עמדתי לא תהיה מקובלת על רבים, היא בכל זאת עשויה לתרום כיוונים כלשהם לדיון ההדרכתי ולהתמודדות שלנו, המדריכים, עם שניים מהאתרים החשובים במסע לפולין. כבר מכותרת המאמר ניתן להבין, שדעתי היא שרצוי לבקר במחנה בירקנאו תחילה ורק בהמשך במחנה אושוויץ. על מנת להסביר את התיזה במלואה, אבקש, קודם כל, להציג את היתרונות של הגישה המקובלת, המתחילה באושוויץ, שהרי אין ספק שקיים בה היגיון הדרכתי רב.

מדוע אושוויץ תחילה?

- משיחות עם מדריכים המצדדים בסדר "אושוויץ – בירקנאו", הועלו, בין היתר, הטיעונים הבאים:
1. **סיבה כרונולוגית** – מחנה אושוויץ הוא ראש וראשון לתשלובת אושוויץ, שהייתה מורכבת, למעשה, מארבעים מחנות. ראוי, אם כן, להתחיל את הביקור לפי הסדר הכרונולוגי – היסטורי, שכן אם ההתחלה תהיה בבירקנאו עשויים התלמידים לצאת מבולבלים מהביקור בשני המחנות.
 2. **הרקע ההיסטורי** – התחלה באושוויץ 1 מאפשרת רקע היסטורי ממצה, שכן המוזיאון נמצא במחנה הזה. לאחר שהמדריך מתאר את הסיבות להקמת אושוויץ, את אופיו של המחנה הראשון, את ההחלטה להקמת בירקנאו ועוד נתונים היסטוריים נוספים, ניתן לעבור למחנה השני ולהבין טוב יותר את ההקשר שלו ואת מטרת קיומו. במילים של אחד מחבריי המדריכים: "להיפטר מהשאלות ההיסטוריות לפני שמדריכים את העיקר".
 3. **לסיים בטקס** – הסדר "אושוויץ – בירקנאו" מאפשר לסיים את היום כולו בטקס משלחתי, הנערך בסוף הביקור בבירקנאו, והמהווה סיום חווייתי וסיכום נאות. לעומת זאת, כאשר מתחילים בבירקנאו, נערך הטקס באמצע היום, דבר שאינו גיוני מבחינה הדרכתית.
 4. **מעבר ללא נפילה** – מעבר מאושוויץ לבירקנאו הוא נכון יותר מבחינה רגשית והדרכתית, שכן הרושם העולה מבירקנאו הוא עצום, גם בשל הגודל והאותנטיות של המחנה וגם בשל משרפות ההשמדה שנתרו בשטח. לעומת זאת, לאחר החשיפה לבירקנאו, קשה עד מאוד לעבור למחנה – מוזיאון של אושוויץ, שכן מבחינה רגשית הסתיים הביקור בשעות הבוקר.

בירקנאו תחילה

- על-אף הטיעונים האלה, נראה לי שהתחלה בבירקנאו והמשך באושוויץ עשויים להיות משמעותיים יותר ובעיקר חווייתיים יותר עבור המבקרים בשני המחנות החשובים. ואלה הנימוקים לעמדה זו:
1. **אושוויץ תחילה היא אכזבה** – אין ספק שהציפייה ליום אושוויץ היא עצומה אצל המשתתפים במסעות לפולין. אושוויץ היא הסמל של השואה, של מחנות הריכוז ושל שיטת ההשמדה, ולכן יודעים הכול שהביקור במקום אמור להיות אחד השיאים של המסע. והנה, עם ההגעה לאושוויץ מתברר, שהשד אינו נראה נורא כל-כך. האתר הוא מטופח ויפה, הבלוקים אינם עשויים מעץ אלא מלבנים, אין בתוכם דרגשים המריחים טחב ועובש אלא תערוכות מוזיאוניות מסודרות. בתנאים שכאלה המפגש עם אושוויץ ועם סמל השואה הוא מאכזב במיוחד. בקלות יכולות להתרוצץ בראשו של המבקר מחשבות כגון "הזאת אושוויץ?", "האם זה הסמל?"! אמנם נכון שבהמשך היום תבקר הקבוצה במחנה בירקנאו, אשר שמר על האותנטיות שלו, ואולם השעות הראשונות חולפות באכזבה המהולה בתחושת פספוס. יתר על כן, עשויות לעלות תחושות

- מעיקות של האשמה עצמית, שכן איך יתכן שנמצאים במקום כמו אושוויץ ולא מרגישים דבר וחצי דבר...
2. **בירקנאו תחילה היא חוויה** – לעומת האכזבה שעשויים לחוש כשתחילת היום באושוויץ, הרי שביקור בבירקנאו בשעות הבוקר נותן למבקר תחושה של מפגש אמיתי עם הסמל. אין אדם שלא שמע על אושוויץ לפני המסע לפולין, והנה, עם הגעתו לבירקנאו הוא חש שאכן נפגש עם האתר שהסתתר מאחורי השם. כך חולפות השעות הראשונות של היום בצורה חווייתית.
3. **ההבדל שבין בוקר לצהריים** – נקודה חשובה ומעניינת, שלא ניתן להתעלם ממנה בדיון שלפנינו, נוגעת להבדל שבין הדרכה בשעות הבוקר להדרכה בשעות הצהריים. יש לזכור, שמבחינת הערנות, השעות של הבוקר הן הטובות והיעילות ביותר. לאחר הפסקת הצהריים, כידוע לכל, ניכרת עייפות גדולה, שגם קשורה לשעות העיכול שלאחר הארוחה. נראה לי שיש לקחת בחשבון את הנתונים האלה. לא מעט פעמים קרה, שדווקא עם ההגעה לאתר האמיתי, שהוא בירקנאו, היו התלמידים "שפוכים", וכבר לא היה בכוחם להקשיב לדברי המדריך או איש העדות. לאחר שלא מעט אנרגיות כבר נוצלו בשעות הבוקר בביקור שבאושוויץ. נכון שדבר דומה יקרה עם ההגעה למחנה הראשי באושוויץ, אם הביקור ייערך בו אחר-הצהריים, אך נדמה שהדבר פחות קריטי שכן העיקר כבר מאחורי הקבוצה.
4. **שיעור היסטוריה מול סיפור** – כשמתחילים באושוויץ, השעות הראשונות דומות לשיעור היסטוריה. שוב, כמו בהכנה בארץ, מוצאים התלמידים את עצמם מול תערוכות מוזיאוניות, שוב רואים הם אותן התמונות שראו ב"יד ושם", ב"בית לוחמי הגטאות", ב"משואה" או בכל מכון שואה אחר. התחושה היא של חזרה לאחור, אל ימי ההכנה ושיעורי ההיסטוריה. אמנם יש במחנה אושוויץ גם אתרים "אותנטיים", כמו בלוק 10, קיר המוות (המשוחזר!), בלוק 11, תא הגז (המשוחזר!) ועוד, אך אין באלה כדי לבטל את תחושת המלאכותיות שבביקור באתר שהתערוכות, ברוב הביתנים, הפכו אותו למוזיאוני. לעומת זאת, כאשר מתחילים בבירקנאו, **הסיפור והאתר** תופסים את המקום המרכזי וממילא החוויה גדולה יותר.
5. **המוזיאון כהרחבה ולא כהקדמה** – אמנם קיימת גישה רווחת, שיש להקדים את המבוא ההיסטורי לביקור בשטח. בצורה שכזו, כביכול, יבינו המבקרים טוב יותר את מה שיראו בהמשך. ואולם, דווקא לגבי הביקור במחנות אושוויץ, עדיף, לדעתי, להשתמש במוזיאון כהרחבה לביקור בבירקנאו ולא כהקדמה. הסיבה העיקרית היא, שאם מבקשים לראות את בירקנאו, מנקודת ראותם של היהודים שהגיעו אליה בימי השואה, אין זה הגון להגיע אל המחנה עם מידע שלא היה בידי המגורשים. כשהרכבות הגיעו אל הרמפה שבבירקנאו (ולענייננו, אין זה משנה שהסלקציה נערכה במקום זה רק ממאי 1944), לא היה ליהודים מושג על העומד להתרחש. אושוויץ הייתה נעלם גדול, ומובן שלא קיבלו שום רקע היסטורי על תולדות המקום! אם מבקשים אנחנו להבין את הסיפור, כפי שהמגורשים חוו אותו בימי השואה, יש לעשות זאת מבלי לקבל רקע היסטורי. **הסיפור צריך להקדים את ההיסטוריה ולא ההיסטוריה את הסיפור**. לכן, מקומו של המוזיאון בביקור במחנות אושוויץ אינו כמבוא היסטורי לביקור בבירקנאו, אלא דווקא כהרחבה היסטורית. לאחר שהסיפור עמד במרכז בשעות הבוקר, עתה הגיע הזמן להבין כיצד השתלשלו הדברים בימי המלחמה, מדוע בירקנאו היא אושוויץ 2 ולא 1, מדוע מחנה הבת גדול יותר ממחנה האם וכדומה. אפילו ההסבר במודל של משרפה 3 יהיה משמעותי יותר, לאחר שהמבקרים ראו במו עיניהם את השטח. נדמה שלמידה הבאה לאחר חוויה חושית מופנמת יותר מאשר למידה תיאורטית המקדימה את החוויה.
6. **המסלול של המגורשים היה "בירקנאו – אושוויץ"** – לא רק מסיבות הדרכתיות ופסיכולוגיות יש להקדים, לדעתי, את בירקנאו לאושוויץ, אלא גם מסיבות ענייניות והיסטוריות. מה שמאפיין את מחנה בירקנאו הוא היותו "המחנה האירופאי". בניגוד למתקני ההשמדה טרבלינקה, סוביבור, בלז'ץ וחלמנו, שנועדו, באופן עקרוני, לחיסולה של יהדות פולין, נבחר מחנה בירקנאו להיות אתר ההשמדה של יהדות אירופה. מסילת הברזל, שמסתיימת ליד המשרפות 2 ו-3, ניקזה את הרכבות שיצאו מצרפת, מבלגיה, מהולנד, מאיטליה, מנורבגיה, מטרזין, מהונגריה, מסלונקיה ועוד. מטרת הטרנספורטים הייתה, בראש ובראשונה, להוביל את יהודי היבשת אל מותם, והיעד היה המשרפות שבבירקנאו. לדעתי, התובנה הזאת תופנם במיוחד, אם תחילת היום תהיה, אכן, במקום שאליו יועדו הטרנספורטים, כלומר, בירקנאו. למזלם של מעטים, הייתה סלקציה בבירקנאו (ושוב אין זה משנה שהסלקציה נערכה ב"יודנרמפה", שבין

- אושוויץ לברקנאו, עד מאי 1944), שבעקבותיה נשלחו לאחד מבין ארבעים מחנות אושוויץ. יוצא, שהמסלול שעברו המגורשים באושוויץ היה "**ברקנאו – אושוויץ**", ולא "אושוויץ – בירקנאו".
- מהבחינה הזאת, אם מגיעים לאושוויץ לאחר הביקור בבירקנאו, ניתן להתחיל את ההדרכה עם האמירה, שמי שהגיע כאסיר לאחד ממחנות הריכוז של תשלובת אושוויץ עשה זאת לאחר שעבר את הסלקציה עם הירידה מהרכבת, על ה"יודנרמפה" או על הרמפה בבירקנאו. בכך יתחזק ההיגיון ההדרכתי וההיסטורי לסדר שבביקורים בשני המחנות.
- דרך אגב, ראוי לציין שכך ראו זאת מתכנני המוזיאון ההיסטורי החדש שב"יד ושם". כאשר מגיעים לאולם, המתאר את גירושם של כלל יהודי אירופה אל מותם, מובילים הטרנספורטים לתמונה גדולה של שער הכניסה למחנה בירקנאו. בהמשך מסבירות התמונות של "אלבום אושוויץ" את תהליך הסלקציה על הרמפה. המודל של משרפה 3 משלים את תיאור מסלולם של אלה שהופנו אל תאי הגזים. אין בחדר הזה התייחסות למחנה אושוויץ הראשי. המעניין הוא, שאפילו באולם הבא, העוסק בפרטיזנים, באפיפור, בסיפורי הצלה ועוד, אין שום התייחסות למחנה אושוויץ, פרט לשאלה "מדוע אושוויץ לא הופצה?" העולה מההתבוננות בתצ"א משנת 1944. רק לאחר תיאור הלחימה של בעלות הברית בגרמנים, לרבות הנחיתה בנורמנדי ביוני 1944, "נכנסים" סוף סוף מתחת לכתובת המפורסמת "העבודה משחררת", שהייתה ועודנה בכניסה למחנה אושוויץ. התפיסה של המוזיאון היא, שרק לאחר שבעלות הברית שחררו את אושוויץ ואת יתר המחנות, נתגלתה לעולם החופשי התמונה האמיתית של משטר מחנות הריכוז. לענייננו, מוזיאון "יד ושם" החדש מראה, שמבחינה תפיסתית יש הגיון בהקדמת בירקנאו לאושוויץ.
7. **סיור היסטורי הוא מפגש ומפגש הוא חוויה** – כאן המקום לנסות להתמודד עם שתי שאלות חשובות הנוגעות לסיור ההיסטורי באופן כללי. השאלה הראשונה היא: מה הן המטרות ההדרכתיות של הסיור ההיסטורי? והשנייה – איך הופכים את הסיור ההיסטורי לחוויה? ובכן, לדעתי, המטרה ההדרכתית של הסיור ההיסטורי היא **להפגיש את המטיילים עם דמויות מהעבר. המדריך הוא מעין שדכן (!), שמארגן מפגשים עם אישים נודעים יותר ונודעים פחות.** כשההדרכה בנויה היטב, חשים המטיילים שנפגשו עם אנשי העבר, על-אף שאלה כבר מזמן אינם בין החיים, ותחושת החוויה היא, ממילא, חזקה מאוד.
- ההגדרה הזאת של הסיור ההיסטורי כארגון מפגשים היא חשובה במיוחד במסעות לפולין. בניגוד לסיורים היסטוריים רבים, כמו אלה הנערכים בארץ בטיולים לימודיים או שנתיים, דוגמת הביקורים במצדה, בחוות כינרת או בירושלים, שהמטיילים בהם אינם באים לחפש חוויה דווקא, הרי שבפולין מבקשים המשתתפים במסע לעבור חוויה. חוויה כזו תבוא אם יחוושו שעל-אף מרחק הדורות נפגשו עם היהודים שחיו בשואה.
- השאלה, כמובן, היא איך ניתן להפגיש את החיים עם המתים, משימה שנראית בלתי-אפשרית לחלוטין. התשובה היא – ככל שמדובר על סיורים בשטח – שצריך לעבור אותו המסלול שאנשי העבר עברו בו. כאשר הולכים עם אנשי העבר, באותו מסלול שהלכו בו, נוצרת תחושת הזדהות חזקה, שכאילו נמצאים ביחד. כך לענייננו, עם ההגעה לבירקנאו משחזרים המבקרים את המסלול של המגורשים לאושוויץ. יחד איתם, נכנסים המבקרים מתחת לשער, בתחושה שמלווים את הרכבת ואת הקרונות הצפופים. יחד איתם, עומדים על הרמפה של הסלקציה, מבלי לדעת את משמעות ההליכה ימינה או שמאלה, וביחד צועדים לעבר המשרפות או לעבר הסאונה. בהמשך, עדיין ביחד, יורדים במדרגות של משרפות 2 או 3 (אמנם מבלי לרדת בפועל אל חדר ההתפשטות, שלא לפגוע בשרידים ההיסטוריים), נכנסים אל תא הגזים ומלווים את כל התהליך ההשמדה. אין ספק, שתחושה חזקה של מפגש עם העבר, אקסיסטנציאלית במהותה, היא היא החוויה האמיתית של כל סיור היסטורי בכלל ושל מסע אל השואה ואל הנספים בפרט. "**חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא ...**".
- והנה, כאשר מתחילים במחנה אושוויץ, לא המפגש עומד במרכז אלא, כאמור, ההסבר ההיסטורי אל מול תערוכה מוזיאונית. לעומת זאת, התחלה בבירקנאו מאפשרת מפגש מייד בין המבקרים לבין האתר ואנשי העבר, והחוויה, שהיא מטרתו הפסיכולוגית של כל מבקר, עשויה להיות משמעותית ועמוקה.
8. **מי אמר שהטקס צריך להיות בסוף?** – לגבי הטענה שדווקא הסדר "אושוויץ – בירקנאו" מאפשר לסיים בשיא, כשטקס המשלחת סוגר את היום כולו, יש להעיר שלא תמיד הטקס צריך

להיות בסוף. נכון שצריכים לחשוב על סיום נאות ליום אושוויץ, אך יחד עם זאת ברצוני לערער על ההנחה שטקס נועד להיות פעולת סיום. מטרתו של הטקס היא להביע כבוד והערכה למקום ולאנשים. **העיקר הוא שיהיה בעיתוי המתאים ולא דווקא בסוף**. אכן, אם הביקור יחל בבירקנאו ייערך הטקס ליד אחת המשרפות, באמצעו של היום. ואולם לא תהיה שום מניעה להמשך ביקור במחנה אושוויץ, שכאמור מקודם יהווה הרחבה היסטורית להדרכה של הבוקר. בכל אופן, לגבי סיום הביקור באושוויץ, קיימות לא מעט אפשרויות, כמו טקס בביתן 27 או קריאת קטע יפה ומסכם ליד עמוד התלייה של רודולף הס.

בשל שמונה הסיבות שמנינו לעיל, נראה לי, שהחוויה גדולה יותר כשהתחלה בבירקנאו. ואין לי אלא להמליץ לכל מי שעוד לא התנסה בכך, לנסות ולו פעם אחת בלבד הדרכה המתחילה בבירקנאו, גם אם לבסוף תהיה המסקנה שעדיפה התחלה באושוויץ. ולסיום, אבקש לחתום את הרשימה הזו עם רשמיו של פרימו לוי, אשר ביקר בשנת 1965 במחנות אושוויץ ובירקנאו. כזכור, היה הסופר היהודי – איטלקי אסיר במחנה אושוויץ 3, הוא בונה מונוביץ, כך שלשני המחנות הקיימים כיום הוא הגיע לראשונה כעשרים שנה לאחר השחרור. לדבריו, הביקור באושוויץ לא השאיר עליו "שום רושם מיוחד". לעומת זאת, הוא חש "התייסרות עזה" כשנכנס ללאגר של בירקנאו. אמנם פקד ניצול השואה המפורסם את אושוויץ תחילה ואת בירקנאו בהמשך, אך מטרותיו היו שונות מאלה של המבקרים כיום באתרי השמדה, שישים שנה אחרי, במסגרת מסע לפולין. אם כי כבר ציטטתי את הקטע במאמרי הקודם,¹ ארשה לעצמי להביאו פעם נוספת, בשל הרלוונטיות שלו לדיון בנושא ההדרכה במחנות אושוויץ. ולו רק כחומר למחשבה...

חזרתי לאושוויץ ב-1965 ... הביקור במחנה העיקרי לא השאיר עלי שום רושם מיוחד. ממשלת פולין הפכה אותו למעין אנדרטה לאומית. הצרופים נוקו ונצבעו מחדש, ונטעו עצים וגיננו ערוגות. יש מוזיאון שבו מוצגים מעוררי רחמים: טונות של שיער אדם, מאות אלפי זוגות משקפיים, מסרקות, מברשות גילוח, בובות, נעלי ילדים, אך כל זה נשאר מוזיאון, משהו סטטי, שאורגן מחדש, מלאכותי. כל המחנה נראה לי כמו מוזיאון... לעומת זאת, חשתי התייסרות עזה כשנכנסתי ללאגר של בירקנאו, שלא ראיתי כלל בתקופה שהייתי עצור. כאן מאומה לא השתנה: היה שם בויץ והבוץ עדיין שם, או אבק מחניק של קיץ. הבלוקים ... נותרו כפי שהיו: נמוכים, מלוכלכים... כאן אין דרגשים אלא לוחות עץ חשופים המגיעים עד לתקרה. כאן לא ייפו דבר.²

¹ "מי שלא היה באושוויץ לא יכנס אליה לעולם" – הגיגים על הדרכה במחנה ריכוז.

² הקטע מופיע בחלק מהמהדורות לספר **זהו אדם?**, כנספח שבו עונה המחבר לשאלות הנשאלות על-ידי תלמידי תיכון. לצערי הרב, הנספח אינו מופיע במהדורה העברית לספר. הקטע המצוטט נלקח מהמהדורה הצרפתית, בתרגום חופשי (פ.א.):

Primo Levi, *Si c'est un homme*, Julliard, 1987, pp. 201.